

יסודות שקלים

שיעור שלישי

החייבים במחצית השקל

מקורות

- א. משנה שקלים פ"א מ"ג-ד; שמות ל, יג-יד
- ב. ירושלמי שקלים פ"א ה"ג; הגהות הגר"א ותקלין חדתין על אתר
- ג. פירוש המשנה לרמב"ם שקלים פ"א מ"ג; בית הבחירה למאירי שם, ד"ה המשנה השנית; רבי עובדיה ברטנורא, שם
- ד. רמב"ן שמות ל, יב "וכן נראה לי..."
- ה. פירוש המשנה לרמב"ם אבות פ"ד מ"ו "ואמנם הדבר... ומה שדומה לזה"
- ו. ספר המצוות לרמב"ם מ"ע קעא
- ז. רמב"ם הל' שקלים פ"א ה"א וה"ז
- ח. תוספתא שקלים פ"א מ"ב; מנחת חינוך מצוה קה אות ב

בית הבחירה למאירי שקלים פ"א ד"ה המשנה השנית

ואת מי ממשכנים לויים וישראלים וגרים ועבדים משוחררים שכל אלו חייבין ליתן מחצית השקל בכל שנה אבל נשים ועבדים אין ממשכנין אותם שהרי מצות עשה שהזמן גרמא היא ואינן חייבות בכך ואין צריך לומר קטנים.

רמב"ן שמות ל, יב

וכן נראה לי, כי שלש תרומות שרמז כאן, האחת לקרבנות הצבור, איננה על ידי המנין האמור בחומש הפקודים כדברי הרב, כי שם נאמר אך את מטה לוי לא תפקוד, והשקלים של קרבנות לויים חייבים בהם לדברי הכל, וכדברי חכמים אף הכהנים, וכן הלכה, כמו שמפרש במס' שקלים. ועוד, כי השקלים לקרבנות אינם מבין עשרים שנה ומעלה, אלא משהביא שתי שערות חייב לשקול, וכן מפורש שם. אבל צוה הכתוב שיביאו למלאכת המשכן תרומת חצי השקל לכל העובר על הפקודים מבין כ' שנה ומעלה, ורמז העשיר לא ירבה והדל לא ימעט ממחצית השקל לכפר על נפשותיכם, שכל הצריך כפרה שהגיע לכל חיוב המצות יביא מחצית השקל אחר לקרבנות.

מנחת חינוך מצוה קא אות ב

ומבואר בשקלים ובר"מ דממשכנין על השקלים, ובודאי אם אינו רוצה ליתן כופין אותו עד שתצא נפשו ככל מ"ע שבתורה. ומסופק אני אם זה ככל חוב ויש עליו שיעבוד נכסים גם כן וה"ל מלוה הכתובה בתורה ונחתינן לנכסי' אי אמרי' שעבודא דאורייתא או במלוה הכתובה בתורה להרבה פוסקים שעבודא דאורייתא אף שלא בפניו או אם נשתטה לאחר שהגיע זמן החיוב או מת והניח אחריות נכסים דגובין מנכסים הנכסי' אשתעבד. או דלמא דאין עליו שעבוד נכסים כמו רבית עיין בראשונים ואחרונים א"כ בפניו ודאי נחתינן לנכסי' לא מתורת שעבוד רק בתורת כפי', כמ"ש רמב"ן בפרק גט פשוט כמו שכופין גופו נחתינן לנכסי' דהו"ל גם כן כפיה ע"ש. אך נ"מ שלא בפניו או נשתטה או מת דליתיה בתורת כפיה אי יש שעבוד נכסים נחתינן לנכסי' ואי אין שעבוד נכסים לא נחתינן. ועיין קצה"ח סי' ר"צ פלפל בצדקה אי יש שעבוד נכסים וה"ל צ"ע, והסברא נותנת דיש ש"נ דהוי מלוה הכתובה בתורה כמו פדיון הבן. אך לא ראיתי לר"מ שיביא דין שלא בפניו או מת.

המשנה כותבת:

בחמשה עשר בו שולחנות היו יושבין במדינה, בעשרים וחמשה ישבו במקדש משישבו במקדש התחילו למשכן. את מי ממשכנין? לויים ישראלים וגרים עבדים משוחררים, אבל לא נשים ועבדים וקטנים... אין ממשכנין את הכהנים מפני דרכי שלום.

אמר רבי יהודה: העיד בן בוכרי ביבנה, כל כהן ששוקל אינו חוטא. אמר לו רבן יוחנן בן זכאי: לא כי, אלא כל כהן שאינו שוקל חוטא, אלא שהכהנים דורשים מקרא זה לעצמן: 'כל מנחת כהן כליל תהיה לא תאכל' – הואיל ועומר ושתי הלחם ולחם הפנים שלנו, האין נאכלים!?

מפשטות דברי המשנה עולה שנשים, עבדים וקטנים פטורים ממחצית השקל, ולגבי כהנים נחלקו התנאים: בן בוכרי פוטר ורבן יוחנן בן זכאי מחייב.

לכאורה, ההגדרה מי חייב במחצית השקל מפורשת בתורה עצמה:

זה יתנו כל העבר על הפקדים מחצית השקל בשקל הקדש, עשרים גרה השקל מחצית השקל תרומה לה'. כל העבר על הפקדים מבן עשרים שנה ומעלה יתן תרומת ה'. [שמות ל, יג-יד]

בכתובים אלו מבואר כי החייבים במחצית השקל הם הנמנים במפקד העם¹. מסתבר, אם כן, שזהו טעם הפטור ממחצית השקל לאנשים המפורטים במשנה: הואיל ונשים, עבדים, קטנים (הפחותים מבני עשרים) וכהנים אינם נמנים במפקד העם, הם פטורים ממחצית השקל.

טעם זה מבואר בדברי הרמב"ם בספר המצוות:

והוא מבואר שמצוה זו אין נשים חייבות בה, שהכתוב הוא 'כל העובר על הפקודים'.

[ספר המצוות לרמב"ם מ"ע קעא]²

אמנם, דברים אלו תלויים בסוגיית הירושלמי בביאור מחלוקת התנאים דלעיל בחיוב כהנים במחצית השקל:

כתיב 'כל העובר על הפקודים', רבי יהודה ורבי נחמיה, חד אמר: כל דעבר בימא יתן, וחרנא אמר: כל דעבר על פיקודייתא יתן. מאן דאמר כל דעבר בימא יתן, מסייע לרבן יוחנן בן זכאי. מאן דאמר כל דעבר על פיקודייתא יתן, מסייע לבן בוכרי. [ירושלמי פ"א ה"ג]

הירושלמי מבאר, כי שיטת בן בוכרי, הפוטר כהנים ממחצית השקל, מבוססת על פשט הכתובים, המחייבים במחצית השקל רק את "העובר על הפקודים". בהתאם לכך, הואיל וכהנים אינם נמנים במפקד העם, הם פטורים ממחצית השקל. לעומתה, שיטת רבן יוחנן בן זכאי, המחייב כהנים במחצית השקל, סבורה שחיוב מחצית השקל אמור ביחס ל"כל דעבר בימא" – לכל מי שעבר בים סוף, בין כהנים ובין לויים וישראלים.

על פי האמור, לשיטת בן בוכרי מובן מדוע נשים, עבדים וקטנים פטורים ממחצית השקל – הואיל והם אינם נמנים במפקד העם. אמנם, לשיטת רבן יוחנן בן זכאי פטורים אלו טעונים ביאור: הואיל והתורה חייבה במחצית השקל את "כל דעבר בימא", מדוע נשים, עבדים וקטנים פטורים?

ביאור לכך נמצא בדברי רבי עובדיה ברטנורא:

אבל לא נשים – 'ונתנו איש כופר נפשו' כתיב, ולא אשה. ולא עבדים – דאין עבדים חייבין אלא במצות שנשים חייבות.

[רע"ב פ"א מ"ג]³

לפי דבריו, הכתוב "ונתנו איש כופר נפשו" מלמד שנשים ועבדים פטורים ממחצית השקל⁴.

¹ הקשר בין מחצית השקל למפקד מפורש כבר בתחילת הפרשייה [שם, פס' יב]: "כי תשא את ראש בני ישראל לפקדיהם ונתנו איש כפר נפשו לה' בפקד אתם, ולא יהיה בהם נגף בפקד אתם".

² לכאורה הסבר זה אינו עולה בקנה אחד עם דברי הרמב"ם המובאים להלן.

³ מקור דבריו הוא בפירוש הרא"ש [שם].

⁴ רע"ב אינו מבאר מדוע קטנים פחות מבני עשרים פטורים, ונראה שלשיטתו המקור לכך הוא מהכתוב "כל העובר על הפקודים מבן עשרים שנה ומעלה".

בדברי המאירי מופיע טעם שונה לפטור נשים ועבדים:

אבל נשים ועבדים אין ממשכנין אותם, שהרי מצות עשה שהזמן גרמא היא ואינן חייבות בכך. [בית הבחירה למאירי שקלים פ"א ד"ה המשנה השנית]

לפי דבריו, נשים ועבדים פטורים ממחצית השקל הואיל וזו מצות עשה שהזמן גרמא⁵.

על פי האמור עד כה, החייבים במחצית השקל נקבעים על פי הכתוב "כל העובר על הפקודים", אמנם מדברי הרמב"ם עולה שיטה שונה. על אף הכתוב המפורש: "כל העובר על הפקודים **מבן עשרים שנה ומעלה**, יתן תרומת ה'", הרמב"ם כותב כי כל מי שהביא שתי שערות חייב במחצית השקל:

וקטן שלא הביא שתי שערות אין ממשכנין אותו אלא מניחין אותו אם שקל מקבלין ממנו. אמרו: אין ממשכנין עד שיביא שתי שערות. [פירוש המשנה לרמב"ם פ"א מ"ג]

וכן עולה מדברי הרמב"ם בהל' שקלים [פ"א ה"א וה"ז], הכותב בסתמא שקטנים פטורים ממחצית השקל, ואינו כותב שהחוב מוטל רק על בני עשרים שנה ומעלה.

הרמב"ן נוקט בשיטה זו, והוא מבאר כי הכתוב "כל העובר על הפקודים מבן עשרים שנה ומעלה" אינו עוסק בתרומה הבאה לדורות לצורך קרבנות הציבור:

כי השקלים לקרבנות אינם מבן עשרים שנה ומעלה, אלא משהביא שתי שערות חייב לשקול... אבל ציווה הכתוב שיביאו למלאכת המשכן תרומת חצי השקל לכל העובר על הפקודים מבן כ' שנה ומעלה, ורמז 'העשיר לא ירבה והדל לא ימעיט ממחצית השקל לכפר על נפשותיכם', שכל הצריך כפרה שהגיע לכל חיוב המצות יביא מחצית השקל אחר לקרבנות. [רמב"ן שמות ל, יב]

לפי דבריו, הכתוב המגביל את חובת נתינת מחצית השקל לבני עשרים שנה ומעלה אמור לגבי תרומת המשכן בלבד. לעומת זאת, לחיוב נתינת השקלים בכל שנה לצורך קרבנות הציבור, על אף שהוא רמוז בפרשייה זו, יש גדרים שונים: חיוב זה מוטל על כל איש מישראל, גם אם אינו בן עשרים⁶.

נראה כי שיטה זו, המבדילה בין החייבים במחצית השקל לדורות לבין החייבים במחצית השקל בזמן המשכן, עולה גם מדברי הרמב"ם בביאור מחלוקת התנאים בדין כהנים במחצית השקל. כאמור, הירושלמי מבאר שיסוד המחלוקת היא בביאור הכתוב "כל העובר על הפקודים", אך הרמב"ם בפירוש המשנה אינו מביא את דברי הירושלמי אלא כותב בביאור שיטת רבן יוחנן בן זכאי:

אומר רבן יוחנן בן זכאי שהדין היה נותן שהכל שוקלין מפני שהוא כופר נפש. ועל דרך הרמז אמרו, שזה שאמר יתעלה 'זה יתנו' מנין זה שנים עשר, כלומר שנים עשר שבטים כולם חייבים לשקול. [פירוש המשנה לרמב"ם שקלים פ"א מ"ג]

לפי דבריו, רבן יוחנן בן זכאי מחייב את הכהנים במחצית השקל "מפני שהוא כופר נפש". מבואר מכך, כי הכהנים חייבים במחצית השקל על אף שאינם "מן העובר על הפקודים".

כמו כן, הרמב"ם בפירושו למסכת אבות מבאר את טעמו של בן בוכרי, הפוטר כהנים ממחצית השקל, באופן ייחודי:

וכן פטרה התורה את כל תלמידי החכמים מחובות השלטון כולן... וזה דין תורה, כמו שפטרה התורה הכהנים ממחצית השקל. [פירוש המשנה לרמב"ם אבות פ"ד מ"ו]

⁵ טעם זה שנוי במחלוקת. הקרית ספר [הל' שקלים פרק א] כותב, שטעם זה אינו מהווה סיבה לפטור נשים ממחצית השקל הואיל והכסף בא לכפרה: "דאף על גב דהוי מצות עשה שהזמן גרמא ונשים ועבדים פטורים, הכא דכתיב 'כופר נפשו' הוה אמינא דחייבים אי לאו דכתיב 'פקודים'". והמנחת חינוך [מצוה קה אות א] נוקט בפשטות שמצות מחצית השקל היא מצות עשה שאין הזמן גרמא. [ועי' שקל הקודש] [ביאור ההלכה פ"א ה"ז ד"ה אבל לא] [הדן בכך].

⁶ עי' תוס' יו"ט [שקלים פ"א מ"ד ד"ה כל כהן] המבאר שיטה זו באופן מעט שונה: "ולפי זה קרא תניין בתרומת אדנים, וקרא קמא דלא כתיב ביה מבן כ' מיירי בתרומת הקרבנות".

מדברי הרמב"ם עולה, כי פטור כהנים ממחצית השקל נובע מעיקרון כללי, שיש לפטור את תלמידי החכמים ממס⁷.

מחלוקת הראשונים דלעיל, האם אנשים שאינם בני עשרים חייבים במחצית השקל, יסודה בשתי גרסאות בסוגיית הירושלמי על דין המשנה שאין ממשכנים נשים, עבדים וקטנים.

בירושלמי שלפנינו כתוב:

אין ממשכנין את הקטנים – הא לתבוע תובעין. הדא דתימר בשהביא שתי שערות, אבל אם לא הביא שתי שערות לא בדא. ולמשכן אין ממשכנין עד שיביא שתי שערות.

[ירושלמי פ"א ה"ג]

מדברי הרמב"ם [פיה"מ, שם] עולה שלמסקנת הירושלמי אין חילוק בין "תובעין" ל"ממשכנין": תובעים וממשכנים קטן שהביא שתי שערות, ואין תובעים ואין ממשכנים קטן שלא הביא שתי שערות⁸.

לעומת זאת, הגר"א גורס:

ולמשכן אין ממשכנין עד שיהא בן עשרים.

[הגהות הגר"א, שם]

תלמידו, רבי ישראל משקלוב, מבאר את העולה מגרסה זו:

ושלוש חילוקים בדבר. קטן שלא הביא ב' שערות אין תובעין אותו. הביא ב' שערות תובעין אותו, שנעשה בזה בר חיובא דרבנן, אבל אין ממשכנין. נעשה בן עשרים, דאז נעשה בר חיובא דאורייתא, כדכתיב 'מבן עשרים שנה ומעלה', אף ממשכנין אותו.

[תקלין חדתינן שם, ד"ה ולמשכן]

לפי דבריו, מדאורייתא מחויבים רק בני עשרים שנה ומעלה, ולכן רק אותם ממשכנים. עם זאת, רבנן חייבו כל מי שהביא שתי שערות, אך הואיל ואינו מחויב מדאורייתא אין ממשכנים אותו⁹.

אמנם, בסוגיית הירושלמי – ואף לא בדברי הגר"א – אין זכר לכך שחייב מי שהביא שתי שערות הוא דרבנן. בהתאם לכך, ייתכן ויש לבאר את דין מי שהביא שתי שערות ואינו בן עשרים כדין תורה הנובע מההבחנה בשני רבדי החיוב במחצית השקל: מצות נתינה וחיוב ממוני (כעין מס). על פי הבחנה זו נראה, שכל מי שהביא שתי שערות מחויב במצות מחצית השקל, ולכן תובעים אותו לקיים את חובתו. עם זאת, החיוב הממוני חל רק על "כל העובר על הפקודים מבן עשרים שנה ומעלה", ולכן רק אותו ממשכנים¹⁰.

נראה להעמיק טענה זו. מי שהביא שתי שערות הוא גדול לכל דבר וחייב בכל מצוות התורה. בשל כך, מסתבר שהוא חייב גם במצות מחצית השקל. עם זאת, מחצית השקל אינה מצוה גרידא, אלא היא קשורה לחובת הציבור להקריב את קרבנותיהם, וחובה זו מטילה על כל אדם פרטי להשתתף עם הציבור במימון קרבנות אלו. לגבי רובד זה של החיוב במחצית השקל, ניתן להבין שהתורה הטילה את החיוב רק על מי שנמנה במפקד העם; אדם כזה נחשב לישות עצמאית שמרכיבה את הציבור. לעומת זאת, שאר האוכלוסייה – נשים, עבדים, קטנים וכדו' – הם אמנם בכלל הציבור, אך הואיל ואינם נכללים במפקד אינם נחשבים לישויות עצמאיות, ולכן החיוב הממוני המוטל על הציבור אינו מחייב אותם¹¹.

⁷ יש ללמוד מכך על הבנתו של הרמב"ם בגדר מצות מחצית השקל: נתינת מס בכל שנה לה'.

⁸ הרידב"ז [שם, ד"ה הא לתבוע] מבאר את מהלך הסוגיה לשיטתו. הירושלמי מדייק מהמשנה שאין ממשכנים אבל תובעים, והירושלמי אומר שבהכרח הדברים אמורים דווקא לגבי קטן שהביא שתי שערות (שכן אין מקום לתבוע קטן שלא הביא שתי שערות). לפי זה מקשה הירושלמי: "ולמשכן אין ממשכנין אף על פי שהביא שתי שערות?!" – אם הקטן הביא שתי שערות, הרי הוא בר חיובא גמור, ומדוע לא ממשכנין אותו. בשל כך דוחה הירושלמי את דיוקו דלעיל, והוא מסיק שכוונת המשנה לא רק שאין ממשכנים אלא שכלל לא תובעים.

⁹ אמנם, מדברי הגר"א בביאורו לשולחן ערוך [א"ח סי' תרצד סעי' א ד"ה ואין חייב].

¹⁰ עי' ציץ אליעזר [ח"א סי' יא אות ד-ז] הנוקט גם הוא שדין מי שהביא שתי שערות ואינו בן עשרים הוא מדאורייתא.

¹¹ הגדרה זו, כי הפטורים ממחצית השקל הם בכלל הציבור אך אינם נחשבים לישויות עצמאיות המרכיבות את הציבור, מבארת יפה את דין המשנה [פ"א מ"ג]: כל קטן שהתחיל אביו לשקול על ידו שוב אינו פוסק. טעם דין זה טעון ביאור;

דברים אלו מבוססים על הנחה שהדין שממשכנין על השקלים אינו תולדה של מצות הנתונה אלא של החיוב הממוני.

ביסוד הדברים מסתפק המנחת חינוך:

ומבואר בשקלים ובר"מ דממשכנין על השקלים... ומסופק אני אם זה ככל חוב ויש עליו שיעבוד נכסים גם כן, והוי ליה מלוה הכתובה בתורה ונחתינן לנכסיה אי אמרינן שעבודא דאורייתא או במלוה הכתובה בתורה להרבה פוסקים שעבודא דאורייתא אף שלא בפניו, או אם נשתטה לאחר שהגיע זמן החיוב או מת והניח אחריות נכסים דגובין מנכסין דנכסי אשתעבד. או דלמא דאין עליו שעבוד נכסים... אם כן בפניו ודאי נחתינן לנכסיה, לא מתורת שעבוד רק בתורת כפייה... אך נפקא מינה שלא בפניו או נשתטה או מת דליתיה בתורת כפייה, אי יש שעבוד נכסים נחתינן לנכסיה ואי אין שעבוד נכסים לא נחתינן.

[מנחת חינוך מצוה קה אות ב]

המנחת חינוך מסתפק האם ממשכנין על השקלים מדין כפייה על המצוות או מחמת החוב הממוני שמוטל על האדם¹². למסקנה המנחת חינוך נוטה לומר שממשכנין מחמת החוב הממוני¹³.

מדברי התוספתא עולה שיטה שלישית בהבנת יסוד הדין שממשכנין על השקלים:

משכנו ישראל על שקליהן כדי שיהו קרבנות ציבור קריבין מהן, משל לאחד שעלתה לו מכה ברגלו והיה הרופא כופתו ומחתך בבשרו בשביל לרפאותו, כך אמר המקום משכנו את ישראל על שקליהן כדי שיהו קרבנות ציבור קריבין מהן, מפני שקרבנות ציבור מרצין ומכפרין לאביהן שבשמים.

מכך לומד רבי מנחם זמבא ה"ד, כי לפי התוספתא ממשכנים על השקלים מחמת הכפרה התלויה בהם:

ומבואר דענין זה דממשכנין אינו מתורת חוב גבוה רק משום הכפרה. [שו"ת זרע אברהם סי' ד]

רבי מנחם זמבא [שם] טוען שתהיה נפקא מינה בין הבנות אלו לגבי קטן שאביו שקל על ידו. הוא מחויב להמשיך ולשקול, וייתכן ואף החוב הממוני חל עליו, אך הוא אינו טעון כפרה (הואיל והוא קטן שאינו בר עונשין). בהתאם לכך, אם ממשכנים מחמת החוב, ייתכן וימשכנו גם אותו. לעומת זאת, אם ממשכנים מחמת הכפרה, אין מקום למשכן אותו.

לתגובות ולהערות: רם יונתן ליפשיץ

ramyonatans@gmail.com

מדוע העובדה שפעם אחת אביו שקל על ידו מחייבת אותו להמשיך בכך? אמנם, על פי האמור הדברים מבוארים. כעיקרון כל קטן הוא בכלל הציבור, אלא שהואיל והוא אינו ישות עצמאית, הוא אינו מחויב במחצית השקל. בשל כך, כאשר פעם אחת אביו שקל עליו, בכך הוא הוגדר כישות עצמאית, ולכן החיוב הממוני של מחצית השקל מחייב גם אותו. [להבנות אחרות בדיון זה, עי' שו"ת תשב"ץ [ח"ג סי' מה] ומגן אברהם [תע, ב], וע"ע בלשון הרמב"ם בפירושו המשנה [פ"א מ"ג].]

בנוסף, נראה שהגדרה זו מיישבת קושיה שהתקשו בה האחרונים [קצוה"ח רלה, ד; שער המלך הל' שקלים פ"א ה"א; מנחת חינוך מצוה קה אות א], כיצד המשנה [פ"א מ"ה] אומרת שמקבלים מקטן ששקל, והרי בגמ' [מנחות כא:] מבואר שלפי בן בוכרי מקבלים כסף מכהן רק משום שהם מוסרים את שקליהם לציבור, ואם כן הוא הדין לגבי קטן, אך קטן אינו בר הקנאה, ואם כן אינו יכול לעשות זאת. אמנם, על פי האמור נראה לחלק בין קטנים לכהנים. לפי בן בוכרי כהנים אינם חלק מהציבור השייך במצוה, ולכן הם צריכים למסור את כספם לציבור. לעומת זאת, נשים עבדים וקטנים הם חלק מהציבור ושייכים בשקלים, אלא שהם אינם מחויבים בשקלים משום מסיבות שונות, ולכן כשמתנדבים ומביאים הם נכללים בכסף כל השקלים, ואין צורך שהם ימסרו את שקליהם לציבור.

¹² ייתכן והבנות אלו עומדות ביסוד ההבדל בין הרמב"ם למשנה באופן הבאת החייבים במחצית השקל. המשנה כלל אינה דנה במפורש בשאלה מי חייב אלא בשאלה "את מי משכנין", ואילו הרמב"ם [הל' שקלים פ"א ה"ז] משנה את לשון המשנה ועוסק בשאלה מי חייב. ניתן להבין שהבדלי הניסוח משקפים מחלוקת בסיסית בהבנת החיוב והכפייה על מחצית השקל: לפי הרמב"ם, ביסוד החובה עומדת המצוה, והכפייה היא מדין כפייה על המצוות. לעומת זאת, לפי המשנה, מחצית השקל ביסודה היא מס המוטל על כל עם ישראל, ולכן עיקר הדיון הוא בכפייה הממונית על השקלים.

¹³ אמנם, בדברינו חידוש נוסף מעבר לדברי המנחת חינוך, שכן מדבריו נראה שהחוב הממוני הוא תולדה של המצוה, ואילו לפי דברינו זהו עניין העומד בפני עצמו.